

GOVERNMENT OF INDIA
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

Mal

Class No.

891.462

Book No.

~~K 8488~~ Ko 486p

N. L. 38.

MGIPC—88—6 LNL/56—25.7.56—50,000.

प्रेमदर्शन नाटक.

हैं पुस्तक

नाटककार मंडलीच्या उपयोगाकरिता

वसंतराव हरिश्रंद्र कोठारे

यांनी तयार केले.

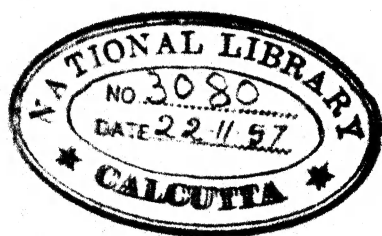
श्लोक.

मना उद्विघाते क्षणभरि तरी तोषकरसा ॥
ज्याचेनी योगे हृदये उठतो सदृण उसा ॥
रसामध्ये स्वादू भग्नरस त्याहूनि सरसा ॥
गुणी तेची पीती अनुपम अशा नाटकरसा ॥

मुंबईत "इंडियन प्रिंटिंग प्रेस" छापखान्यात छापिले.

सन १८८४ इसवी.

(या पुस्तकासंबंधी सर्व हक्क मालकाचे ठेविले आहेत.)

सूचना.

हल्लीं पाश्चिमात्य लोकांचें राज्य झाल्यापासून यांत्रिक साधनांचें प्रत्येकाचे मनोदय प्रसिद्ध होण्यास उत्तेजन आल्यामुळें माझ्या अल्पमतीनें मोठेंच धाडस करून रंगभूमीवर प्रयोग करण्यास स्वकपोलकल्पित, "प्रेमदर्शन" नाटक तयार केलें. त्याचे प्रयोग मुंबईत व इतर ठिकाणीं नाटककारांनीं केले व करीत असतात. परंतु सांप्रत विद्याहीन दुर्धसनी लोकांचा भरणा नाटकमंडळींत विशेष आढळतो, त्यामुळें ते स्वदेशवात्सल्य बंधुप्रीति हीं संपादन करण्यास शक्तिमान न होतां निंदेस मात्र पात्र होतात, असें जाणून आर्यबर्गंनीं बरींच पुस्तकें प्रसिद्ध केलीं व करण्याचा क्रम सुरू आहे. तोच हेतु मनांत धरून आर्यजनांच्या मनःरजनासाठीं यथामती यत्न करून हें बरील 'प्रेमदर्शन' नांवाचें पुस्तक तयार केलें आहे. रसिकजन आपल्या उदार अंतःकरणांत दोषांस जागा न देतां गुणलेशाचा स्वीकार करतील अशी आशा आहे.

पुस्तककर्ता.

तीर्थरूप रा० हरिश्चंद्र शामराव कोठारे

रुफ

तात्यासाहेब

मुंबई हायकोर्टाचे ट्रान्स्लेटर व इंटरप्रिटर

यास

हैं पुस्तक

पितृभक्तिपुरस्सर अर्पण केलें आहे.

वसंतराव हरिश्चंद्र कोठारे,

पुस्तककर्ता.

आभार.

विशेष—

होट ऑनरेबल सर मंगळदास नथूभाई, के. टी. सी. एस.
आय. पी.

माजी प्रेसिडेन्सी थर्ड माजिस्ट्रेट रा. ब. नाना मोरोनी.

रा. रा. जनार्दन गोपाळ, सॉलिसिटर, हायकोर्ट.

रा. रा. बाळकृष्ण वासुदेव कीर्तिकर, सॉलिसिटर, हायकोर्ट.

इत्यादि आश्रयदात्यांनीं आश्रय दिल्यामुळे मी याचा
फार आभारी आहे.

पुस्तककर्ता.

प्रस्तावना.

श्लोक.

अविरोधितया कर्म ना विद्या विनिवर्तयेत् ॥

विद्याविद्यां निहंत्येव तेजस्तिमिरसंघवत् ॥

स्वातंत्र्य, ऐहिक व पारमार्थिक सुख, व त्या सुखापासून परीणत झालेली चिरकाल शांति, सदसत् ज्ञान उत्पत्ति व तज्जन्य सताचेठायीं लोलुपता, असताचे ठायीं अलिप्तता स्वसंभव कारण ज्ञान, तेणेंकरून स्वस्वरूप विस्मृतिजनित पंचविषय तीव्र तन्मयता, स्वकल्पित मिथ्याभास वियोग अहर्निश चिंता ह्यांचें निरसन व विनिमय होऊन जगांत कृतकृत्य व धन्य करणारी, जी स्वयंप्रकाश विद्या ती प्राप्त करून घेणें हीच मनुष्यजन्मास येण्याची सार्थकता आहे. केवळ क्षणिक दृश्य व भासमान विषयांची अति सुहृमतेनें अमोलिक स्वायुष स्वर्च करून अज्ञाहासानें विचका विचक करून जड निदानत्व ज्ञान प्राप्त करून घेणें, व तेणेंकरून सर्वज्ञता व मोठेपणा मानणें, एवढेंच बाहीं तर मदांध होऊन दुर्निवार अभिमान धरणें, दाभिकपणा तीव्र पंचविषय तन्मयता असून; बाह्य मात्र शांतिदर्शन, हे दुर्गुण जिच्या योगानें प्राप्त होऊन आमच्या अनुभवशून्य व असंख्यात पद्धतमूर्ख विद्वानांस अंतीं हीनस्व देणारी व तळमळ उत्पन्न करणारी,

फक्त क्षाणिक तुच्छ व भासमान विषयापासून मुख्य मिळवून देणारी जी व्यावहारिक विद्या तिचेच सर्वकाल अध्ययन करणे हा मौल्य पक्ष आहे; तथापि विद्येचे प्रथम स्थूल दर्शन शाल्याशिवाय तिचे सूक्ष्म दर्शन होऊ शकत नाही, हे मनांत आणून फक्त व्यावहारिक विद्या महत्त्व सूचनार्थ आजपर्यंत झालेल्या अनेक पुस्तकांप्रमाणे मीहि अल्प मनीने तयार करून जनमनोरंजनार्थ हे प्रेमदर्शन नाटक छापून प्रसिद्ध केले आहे.

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ. श्लोक.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३ ७	ईश्वरानीं	ईश्वरानें
" १५	गंधर्व	गर्दभ
६ २६	तस्मै	तुमैं
१४ ११	सत्य०—	रास०—
" २४	रत	तर
२६ ६	प्रतिपालक	प्रीतिपालक
" २४	परानी	परानी
३१ १७	स्यानीं	स्यानें
" २०	चिटोरीं	चिटोरीं
३७ १८	निमीत्यानीं	निमीत्यानें
४३ ३	षडणार	षडणार
" १०	वागणारा	वागणार
४४ ६	करतेस	करतोस
४७ २६	जाग	जागा
४८ ४	स्तब्ध	स्तब्ध
५२ १८	तेज्याला	तेजाला
५५ ११	लेहर	लहर
५६ १६	उद्यशील	उद्यशील
६० २६	घोस्यवर	घोस्यवर

(२)

पृष्ठ. श्लोक.	अशुद्ध.	शुद्ध.
६९ १३	(न्यायप्रतिपाद)	(न्यायप्रतिपाद)
७१ २५	स्तब्ध	स्तब्ध
७२ २३	हातानीं	हातानें
९० ४	स्वदस्तुचा	स्वदस्तुचा
" ४	रक्तानीं	रक्तानें
९३ १२	रामजा	रामजा

प्रेमदर्शन नाटक.

रंगस्थळ.

मंगलाचरण.

पद. (राग-खमाज, ताल धुमाळी).

हे जगदंबे आदिभवानी । महिषमर्दिनी तुज स्तवु-
नी ॥ अनन्यभायें दीन दास हा । विनम्र अंबे तव-
चरणीं ॥ ध्रु० ॥ आशुशक्ति तूं चराचरांची । भक्त-
जनांची प्रियजननी ॥ प्रणतवत्सले, भगम भगो-
चर । अससी तूं ह्या त्रिभुवनीं ॥ हे० ॥ असती लो-
लुप मुमुक्षु अलिसम । तुझ्या चरितामृतपानीं ॥
अति दुस्तर हा भवावधी तरण्या । होसि भवानी तूं
तरणी ॥ हे० ॥ मंगल करिशिल दळित कार्या ।
दृढ निश्चय हा धरुनि मनीं ॥ हरिश्चंद्र सुत वसं-
त हा तव । पूजन करितो वाक्कुसुमनीं ॥ हे० ॥

सूत्रधार—(नांदी झगत व पुढी उडवीत बाहेर येऊन) प्रिये, व-
खालंकारांनीं युक्त असल्यास अम्मळ एथें ये.

नटी—आज्ञा प्राणनाथ. पण—(रंगभूमीवर गति झगन प्रवेश करते.)

दुंदरी (राग—खमाज, ताल पंजाबी टेका)

चतुर पंडित असुनि प्रियकरा । कांहो प्रपंची ल-
क्ष न आपुलें ॥ ध्रु० ॥ काव्य नाटकीं कसें सदोदित
मन सर्वस्वीं तुमचें रमलें ॥ च० ॥ संसाराची का-

य अवस्था । होल प्राणसख्या हें नकले ॥ चतु० ॥
चिंतानल प्रज जाळि निशिदिनी । वाटे, दुःखा-
छिन्न मी पडलें ॥ चतु० ॥ ९ ॥

मूव०—असैं जरी आहे, तरी या मराजनांना सुप्रसन्न
करण्यास परां केलेल्या प्रेमदर्शन नाटकाचा प्रयोग करून
रितें !

नटी—आपल्याला नाटक दिसतें; पण माझ्या धनपा-
लाला किती दुःख होतें याचा काही विचार आहे का ?

मूव०—प्रिये, जगांत मुखी कोणीही नाही. हें पहा,
(समाजनाकडे हात कलम) महा जातें कसे तटस्थ होऊन प्र-
योगाची इच्छा दर्शवितात; ती आपमतीनें पूर्ण करण्यास
तुला आता केली आहे, तर पावांची सिद्धता कर घणजे
झालें.

नटी—आता प्राणनाथ. मी पावांची सिद्धता करितें.
(निपून जाते.)

मूव०—धन्य मी की मला ही सर्वगुणसंपन्न स्त्री मि-
ळाली! आणखी तें विशेष काय राहिले? एकच पुत्र; परंतु तो
मात्र रामगुप्तासारखा न होणे हाणजे झालें.

रामगुप्त—(पह्यांमन) अरे भारता, माझी निंदा करतोस
काय? मी कोण आहे हें तूं जाणत नाहीस ?

मूवधार—अरे नाथ घेव्याचा उशीर; हा बेटा मजवर
रागावला ! आता येवें उभें राहून उपयोगी नाही.
(निपून जाते.)

मूव०—(पह्यांमन वीर वेंकट) संध्या, अरे मी सर्वगुण-
संपन्न अमान पौत्रच काय तो माझ्यासारखा देखणा, स्वा-
वांपून दुसरा कोणी आहे काय !

संभ्या—(आनन्दाशी) ग्रहण लागल्यासारखा चेहरा आणि चंद्राच्या उज्या पेंतो! काय आश्चर्य! (उपड) खरें आहे महाराज, आपल्यावरून तर कोटि चंद्र ओवाळून टाकावेत.

रास०—धन्य मी, की आज नंदी गैलासारखा वज्रालंकारांनी शोभतो! का खरें आहे की नाही?

संभ्या—(आनन्दाशी) आतां माच योग्य उपमा घेतली. कारण, ईश्वरांनी एक पुच्छ आणि तिगेंच काय ती कमी केला, बाकी सर्व बरोबर आहे. (उपड) महाराज, सर्व देवांत महादेव श्रेष्ठ; परंतु त्याच्या दर्शनापूर्वी सर्व जन नंदीचे दर्शन घेतात, त्यावरून निःसंशय आपण नंदी आहांत.

रास०—अरे संभ्या, इतकेंच नाही; तर उत्तम भक्त्याः ज्यांनी माझा स्वर तयार झाल्यामुळे पशुपक्षांस वास होऊन ते माझा हवा करतात; तर माझ्यासारखा सुंदर स्वराचा या जगांत दुसरा कोणी आढळेल काय?

संभ्या—(आनन्दाशी) राजाजीचा स्वर ऐकून, गंधर्वा मुद्दां तसेल; मग मनुष्याची काय कथा? (उपड) नाही महाराज, जगां व्यतिरिक्त आपला स्वर, मग ते लग्नित होतील यांत नवल तें काय?

रास०—खरें बोललास; परंतु विद्यालयांत माझ्या येण्यानें बाबेभूच्या टापीं अनुराग उत्पन्न होतोना?

संभ्या—(आनन्दाशी) अनुराग कसचा उत्पन्न होतो, राग उत्पन्न होत असेल यांत मात्र संशय नाही. (उपड) होय महाराज, गुरुजींसी अनुराग होतो. मग त्यांस कसा होत नसेल?

रास०—तर थल जलदी. झालेच्या मुठीचा वेळ झाला.

नित्य नियमाप्रमाणें हजेरीपटांत नांव पडून गुरूस अनु-
राग होईल.

संध्या—(आनंदपुर्ण) गुरूचा राग होईल या गोष्टीची
लज्जा सोडल्यास महाराज विजयी आहेतच. (उत्तर) होय
महाराज, उशीर बराच झाला; चला.

राम०—अरे उशीर रे कसचा झाला? विद्याभ्यासाच्या नि-
मित्त्यानें झालेचें दर्शन घेऊन येऊं चाल. (उत्तरपुर्ण निघून जाताना.)

अंक १ ला.

प्रवेश १ ला.

विद्यालय.

नाटकांतील पात्रे:—(मुद्देव—गुरूजी.) धनपाळ—(साव-
कारपुत्र.) रामगुप्त—(राजपराण्यांतील मुलगा.) सत्यसेन—
(प्रधानपुत्र.) शारंगप्रभा—(राजकन्या.) व कोही मुलें. (शाळे-
तील छत्रपट वर जातोच मुलांची हजेरी घेतल्या नंतर)—

मुद्देव—धनपाळा, या मुलांचे पाठ घे; इतक्यांत मी
जाऊन येतो.

धन०—(सत्यसेन) आज्ञा गुरूजी. (मुद्देव निघून जातो व आता-
च मुलांचे पाठ घेऊं लागतो.) सत्यसेना, तुला गुरूजींनीं न्याय-
शास्त्राचा तिसरा अध्याय पाठ करण्यास दिला असून तो तू
पाठ केला नाहीस काय?

सत्य०—धनपाळा, तो अवघड असल्यामुळे मला पाठ
झाला नाही, त्याला मी तरी काय करावें?

धन०—अशी गोष्ट होईल तरी कशी ! कारण, थोरांची

क्षण आहे की "करील त्याची विद्या." तुझ्या बोलण्याने या क्षणीस कांहीं काही का पेंणार ?

सत्य०—तर मग मी काय गोष्टें सांगतो ?

धन०—तुझ्या नांवासारखें सत्य भाषण केल्यास शोभेलें असतें; परंतु थोरांच्या सहवासापुढें हळू हळू बराच लोक-विंदिस पाच सालास. आतां तरी कांहीं दिवस हा सहवास सोड, आणि बाळपण आहे तों विद्या ग्रहण कर. कारण, तूं आईनापांचा एकुलता एक पुत्र. त्यांतून आपला सर्व वेळ द्रव्याचा व्यय करून ऐषभारांमांत घालविणें, त्यापेक्षां विदेश-सारखें धन संचय करून ठेविलें असतां तें जरी कितीही खर्च केलें, तरी संपणार नाही; व जगांत कीर्ति होईल. तर जें साधन साध्य केल्यानें इहलोकीं व परलोकीं भूषणास्पद होईल, ती गोष्ट आपण स्वीकारावी व आळस टाकून विद्याधन मिळविण्याचा यत्न करावा.

सत्य०—होय, हा सर्व उपदेश गुरूजी नित्य सांगतात, परंतु विद्या शिकून आत्मांला काय करावयाचें आहे ? आ-मचीं हत्यारें सतेज असलीं आणि अन्नदात्यास ईश्वरानें दीर्घायुषी ठेविलें क्षणजे आत्मांला काय कमी आहे ?

धन०—अरे, हेंच तें अज्ञानत्व. अन्नदात्याचें रक्षण ईश्वरानें आपणा मानवी प्राण्यांच्याच हातीं दिलें आहे, हें तुला समजण्यास विदेशांचून दुसरें साधन नाही, क्षणून विद्या ग्रहण कर, नंतर समजेल.

सत्य०—तर काय, मला विद्या येत नाही ?

धन०—येत नाही कधी ? येती; परंतु लहान रोण्याचा जसा मोठा घनदाट वृक्ष होऊन फलपुष्पांनीं सुशोभित दिसतो, तसा तूं व्यवहारांत जाणता होऊन विद्येपासून चा-

नुर्यासारणी पुणें व कीर्तिसारणी फळें येणूत. तुला, भदापि वरीच खटपट केली पारिजे. झगून ती जर झगजे नांवा-
सारखा जगांत मान्य होशील. की झारंगवे, तुझा धडा पाठ झाला ?

झारंग०—(नांवा साठी पाहून वरीजे) धनपाळा, काल-
च्या दिवशीं काहीं सरदारांच्या मुली आल्या होत्या, त्याज-
बरोबर बोलण्यांत वेळ केव्हांच गेला तो समजला मुद्दा
नाहीं. वरें न झेलावें तर राजाच्या मुली कोणाबरोबर बो-
लत देखील नाहींत, या अपवादस भिऊन त्यांच्याशीं बोलत
असलें; झगून माझा धडा पाठ झाला नाहीं.

धन०—हें एक निमित्तच झालें. असो; आझाला काय ?

झारंग०—(धनपाळाची भिऊ मुद्दा पाहून) तूं ही गोष्ट गुरू-
जीस सांगूं नकोस, नाहीं तर ते मजवर रागावतील.

धन०—रागावतील हें जर समजतें, तर धडा को पाठ
केला नाहीं ?

झारंग०—तूं जर मला धडा समजावून देशील, तर गुरू-
जीस आतां धडा पाठ करून देतें.

धन०—गुरूजींनीं मला धडे घेण्यास सांगितलें, स्वयं-
मार्गे अनुक्रमें मीं धडे घेतले, व ज्यांचे ते पाठ झाले नाहींत,
त्यांचीं नांवां गुरूजींस सांगितलीं पाहिजेत. असें जर न क-
रीन, तर मीं गुरूजी आतां मोटलीं असें होईल.

झारंग०—तुझ्यापुढें कोणी बोलार्हे ! पण मीं तर तुला प्रे-
मानें सांगतें कीं, इतकी गोष्ट तूं गुरूजींस सांगूं नको
वर का.

धन०—(गुरूजींस सांगून) तूं मजबरोबर प्रेमानें वागतोसना ?

झारंग०—हें काय तसे विचारणें ?

धन०—(किविच रामललीने गावून) आपणच झालात,
झणून मी झालांही.

शार०—धनवाळा, माझे प्रेम तुझ्यावर किती आहे हे
तू जाणव असून आज असे कां बरे बोललास ?

धन०—शारंगप्रभे, एकमेकांवर प्रेम ठेवणे हे मानवी
प्राण्यांस मोठेंच भूषण आहे, व ती गुण तुझ्या आर्मी अ-
गावा असे पाहण्याची योग्य संधी पाहून तुजजणळ माग-
णें आहे. जर देतील, तर—

शार०—तुला काय पाहिजे ?

धन०—श्रीमंतावर विश्वास ठेऊं नये. कारण, आपण
सनाधीस, द्रव्यवान, आणि रामकुळांतल्या अशा असल्या-
मुळे सर्वांना भिकून वागणें भाग पडतें; मग माझी मरी-
बाची काय स्थिति ?

शार०—स्थिति ती कसली ? हे बार्द मला मोठें
नवलच वाटतें. गुरूजींनीं जी आज्ञा केली, त्यासारखें वाग-
लेंच पाहिजे झणून जेव्हां तेव्हां तुझ्या तोंडून ऐकतें
व पुष्कळ पुस्तकांतही असा उपदेशाच्या गोष्टी वाचतें.
तर त्या गोष्टी सांगण्यास द्रव्यवान्, घोर जाणून त्यांना
भिकून का वागावे ?

धन०—शारंगप्रभे, गुरूजींची आज्ञा अथवा उपदेशाच्या
गोष्टी सांगण्यास जरी भिके नये, तरी कार्याकरितां सर्वांनीं
घोरांस भिकून वागणें भाग पडतें, झणून सांगतों.

शार०—तुझ्याबरोबर बोलण्यास मी पुरी का पट-
णार आहे ?

धन०—आपण विचारानेंच बोललांतना ?

शार०—मी कांहीं अविचारी नाहीं ! आतां कां बोलत नाहींस ?

धन०—(आपल्याच मनाशी) किती अधीर व चंचल म-
न हैं? अरे तुम्ही इच्छा व्यर्थ आहे, अल्पवस्तुची इच्छा
धरून, जगातून नारीसा होण्यास को प्रवृत्त होतोस?—हिला
गूढ अर्थानी प्रसन्न करण्यास, मना, तुला कोहीच भीति
वाढत नाही ना? (उबड सुस्कारा टाकतो.)

शार०—धनपाज्या, नारी का बोलत?

धन०—बोलणें झणून इतकेंच की, आजपर्यंत जसें
आपण प्रेम ठेविलेंत, तसेंच आपलें व माझें जन्मपर्यंत
प्रेम असतें हें मागणें आहे, अन्य कोही नाही.

शार०—(लज्ज राहून विचार करते. तीस पाहून.)

धन०—का, मागणारांस जें देणें तें देऊन मनोरथ पूर्ण
होण्यास किती अवधि आहे?

शार०—मी का तुझाला सांगायें? आपण जाणते आहांत.

धन०—(मनांत) ही सत्य भाषण करणारी, कुलशी-
लाचा भाव इच्छा अंतःकरणावर उमटलेला, ही आपल्या
शब्दास स्वचित् बाध येऊं देणार नाही असें वाटतें. या
उपर ईश्वरेच्छा—(इतक्यांत राजघराण्यातील रासगुप्त सेवकासह
प्रवेश करितो, रथास पाहून) या महाराज ! आज आपण कार
लवकर आलांत !

रास०—[उद्धटागने] तुला कोणी विचारण्यास सां-
गितलें नाही, गुरूजी जपविलेस मला विचारतील त्यावे-
ळेस त्यांस सांगेन.

धन०—[शोभायें] वरें महाराज, माझ्या बोलण्यापा-
सून जर तुझाला इतका राग, तर मग पाठांतराचें नांव
मकोच घेण्याला. परंतु काय करावें? गुरूच्या आज्ञेपुढें माझा

उपाय नाही झणून विचारतो, क्षमा करा, धडा पाठ शाला की नाही ?

रास०—धनपाळा, माझा धडा पाठ शाला असता; परंतु सुटी शाल्यावर पुस्तकें घेऊन येसुजी हुजऱ्या आपल्या घरीं गेला, तो अद्यापि आलाच नाही. त्याला माझा काय उपाय ! तूच सांग !

धन०—उपाय काय झणून मलाच विचारतां ? मला इतकें पक्षेपणीं ठाऊक आहे की, ज्या मनुष्यास श्रेतःकरणापासून विद्या संपादन करणें आहे, त्या मनुष्यास निमित्त्याचें काहीं कारण लागत नाही.

रास०—मी काहीं खोटें निमित्त्य सांगत नाहीं. कालच्या येसू हुजऱ्याच्या वर्तणुकेवरून आजचें तुला निमित्त्य वाटलें त्याला मी तरी काय करावें ?

धन०—कालचें राहिलें; परंतु परवाचा तरी पाठ तयार आहे, कीं तोही निमित्त्यावरच ?

रास०—पुस्तकेंच मजजवळ नाहीत; मग धडा तरी होणार कसा ? (इतक्यांत मुद्देव मुद्दे येताच धनपाळ आठव्या जागीं जाऊन बसतो.)

मुद्दे०—धनपाळा,

धन०—(उभा राहून मर्यादें) आज्ञा गुरूजी.

मुद्दे०—महाराज केव्हां आले ?

धन०—रासगुप्त महाराजांची स्वारी आतांच आली.

मु०—है, (रासगुप्त) कां महाराज, आपण राजघराण्यांत उत्पन्न होऊन विद्यार्हीन ? पुढें आपलें कसें होईल ? कारण, कांतिवर्म रागे आपल्या अभ्यासासाठीं अनेक प्रयत्न करिताना, ते सर्व व्यर्थ आहेत. वेळच्यावेळेस अभ्यासा-

स वसर्गे झटलें झणजे कपाळचें धित्त खवळून जातें. आज आपलें बावीस पैंतीस वर्षांचें तय झालें, अद्यापि-जर आपणास समजत नाही, तर पुढें राज्यकारभार पारांवार तरी कसे ? (मनास तोंक कडून) मला तरी काय पेचार्डित ? "करील स्याची विज्ञा." बरें असो. [धनपाळास] धनपाळा, नित्यनि-यमाप्रमाणें कवितेच्या वेळ झाला; आरंभ कर.

धनपाळ स्तवनी—श्लोक (शा. वि.)

माणी, आस कनिष्ठ श्रेष्ठ जन जे, त्यानिं सदा सम्मर्गे ॥
बर्ते, उद्यम, स्वात्म सेवकपणा, स्वातंत्र्य भारिष्ट ॥
यानिं पोसून, लक्षपूर्वक करी विसीम आलोचना, ॥
संपादी, पटुयुक्तिसूचनलक्षा, संक्षोभता समजना ॥ १ ॥

सत्यमेव—

श्लोक (शा. वि.)

वे वे सभ्यपणा, गुगुक्त अधना, आरोग्य संवर्धना ॥
संतुष्टता गुणा, मित्रव्यवपणा, लोपोपकारी मना, ॥
अज्ञाभादिक याति हाथ सुमना, भोगी लमासजना, ॥
सौम्यत्वादिक भूषणा धरि रमे, यां सद्गुणांच्या वनी ॥ २ ॥

रासगुप्त—

श्लोक—(शार्दूलविक्रीडित)

विद्या नीति कला विहीन अशुनी, सौमन्य आंगी नसे ॥
ज्याची ज्ञान विचारगुण्यादि मनी, दुर्बोव चिन्ता नसे ॥
ऐशा मूढ नरास सूत्र धन ते, देती बहु दुपणे ॥
मानूनी पटुगुण्य सबे हेसकी, भूभार व्याचें विजे ॥ ३ ॥

शारंगप्रसा—

श्लोक.

जे सत्य ते सेवित निम्य जावे, ॥
महात्मता, दौर्त्य गुणास व्यावे ॥
स्वदेश मीर्तस मनी परावे ॥
नीतीस्वरें सौख्य दया मचावे, ॥ १ ॥

सुदेव—(आनंदित होऊन) आज मला जो आनंद

झाला तो सांगता येत नाही. शिवाय तो मुलांचा जो अभ्यास माझ्या पाहण्यांत आला, असा जर सतत कांहीं दिवस कराल, तर तुमच्या अनुसंगानें या पृथ्वीवर माझे नांव चिरकाल राहील अशी मी आशा करतो. तर माझी आशा पूर्ण करणें तुम्हां विद्यार्थ्यांकडे आहे. वरें असो, आतां मुदीची वेळ झाली; उदयीक आपआपले पाठ चांगले तयार करून या. (इतक्यांत तास वाजतो. सर्व निवृत्त जातात.)

प्रवेश २ रा.

(इथळ-राजमार्ग.)

(रामगुप्त-राजघराण्यांतील मुलगा. सत्यसेन-प्रधान-पुत्र-उभयतां मित्र.)

सत्य०-कां, मित्रा रामगुप्ता?

राम०-को ? आज तूं बराच खाली राहिलास.

सत्य०-रामगुप्त, खाली राहिलों यांत नवल नाही. कारण, हल्लीं झाल्या भगदीं विचलली आहे. मुलें अभ्यास करतात, त्यांत त्यांना जें येत असेल, तें अपणांस विचारतात आणि आपणांस न आलें किंवा आपण कांहीं त्यांस विचारलें कीं, लागलीच विद्वत्तेच्या वटाया सांगायच्या. मग आम्हांला कांहीं येत नाही असें बोलून स्तब्ध बसविं, दुसरे करावें काय ?

राम०-खरेंच, गुरूजी त्यांतरे, त्यांत तो हिंमतसामाच्या पोरगा धनपाळ त्याचा गंभीरपणा व अर्जवशक्ति पाहून गुरूजी तर भगदीं येते होऊन जातात, आणि झणतात कीं, धनपाळामारखा एखाद्या मुलगा राजाला असता तर सर्वभोमत्त मिळवून गुरूची इच्छा पूर्ण केली असती

अमा बढाया सांगतात. त्यामुळे त्यास गर्व चढून तो पाहिजे त्याला पाहिजे तें बोलतो, आणि मला रामा येऊन कसें उतर देतो, हें तर तूं जाणतच आहेस.

सत्य०—(आपल्या कार्यास उद्दिष्टून) अरे पण आजची गोष्ट समजली काय ?

राम०—ती काय बरें ?

सत्य०—हे प्रिय मित्रा, तूं जर मला वचन देशील तर ती सांगतो.

राम०—वचन रे कशाला पाहिजे? तुझ्यामध्ये आणि माझ्यामध्ये कधीच अंतर पडणार नाही. मी हाच विचार करतो, कीं कोविंद काकांच्या पश्चात राज्याभिषेक मला होऊन मी राजा, आणि तुझ्या बापाच्या मार्गे तूं माझा प्रधान, मग वहा तर खरे कीं राज्यामध्ये कधी एकच घामधूम उडवून देतो ती ! अरे, जोपर्यंत आपण उभयतां जिवंत आहों, तोपर्यंत आपणांस वाटेल तसें वागण्यास सर्व गोष्टी अनुकूल आहेत. तूं काहीं काळजी करूं नकोस. बोल तुला वचन कशास पाहिजे ?

सत्य०—बाबा, वचनाचें काम तर पहिलें. तें मिळाल्यावांचून मला सांगतां येणार नाही. देत असल्यास दे, नाही तर नाही झणून सांग, झणजे पुनः विचारणार सुद्धां नाही.

राम०—(सत्यसेन रागावताला पाहून) सत्यसेना, तूं रामावत्तोस कां? तुला वचन पाहिजे ना? हें घे वचन. (वचन देतो) आतां तर झालें ना ! बोल आतां उघडपणें काय तें.

सत्य०—मित्रा, बाबाच्या मार्गे मी तुझा प्रधान होणार आणि तुला राज्य मिळणार ! तर तुझें माझें जन्मपर्यंत मित्रत्व राहील अशी गोष्ट तुझ्या हातून करवावी. तेणेंकरून

उभयता एकाच कुटुंबातील आहेत असें वाटून परस्पर प्रीति बाढेल. . . .

रास०—तर मग सांग, उशीर कां करतोस ! नाही तर मला जाऊ दे.

सत्य०—जातोस तर जा, मी कोही ना क्षणत नाही, परंतु कोणतीही गोष्ट करणें झाली, तरी ती विचारानेंच केली पाहिजे. नाही तर "ये सुरी की घाल उरी" असानें कांम कशीं होतील ?

रास०—(रागावून) अरे हो, हो; विचार काय तो तुलाच ठाडक. आझीं मुर्झाच अविचारी, मग आझांस विचार तो कोठला ?

सत्य०—मित्रा, तूं तर नाकावर माझीही बसू देत नाहीस. असानें तुझी माझी स्थिति काय होईल हें सांगतां मुझा येत नाही.

रास०—कां बरें ?

सत्य०—अरे, त्या हिंमत रामाच्या पोरान्या नाहीं ती तुझी बहीण पडली आहे.

रास०—काय ? (काबीत सन खडून) माझी बहीण !!

सत्य०—होय, तुझी बहीण, शारंगप्रभा, समजलास ?

रास०—माझी रे बहीण कसली ! तिथें जितकें अनहित होईल, तितकें तर मला फारच दिय. मग या गोष्टी-पामून मला काय बरें दुःख ?

सत्य०—बाबाबारे वा ! हेंच हें अज्ञानच. अरे, त्या सावकाराच्या पोराला राजघराण्यातील मुलगी मिळाल्यानें तो आपलीं पाळे मुळे खणून काढील इतकें तुला कसें कळत नाही ! गुरुजी त्यास चांगला चांगला क्षणू लागल्यापामून

तो नाही नाही त्या कागाल्या सांगून आपला हेत करतो; हें तू जाणत असून आपला अपमान करून घेतोस हें तुला वरें वाटतें ना ?

रास०—सत्यसेना, काय करूं? "मी जलता हे लेकिन कुछ चलता नहीं" अशी भाषी स्थिति झाली. खरोखर तू माझा जिवलग प्रिय मित्र आहेस पोट काहींच संशय नाही. (रागात) अरेरे, त्या सावकाराच्या पोराला पाहिला, कीं सवांग तप्त होऊन वाटतें कीं झालेंतच त्यास ठार कराना.

सत्य०—झाबास, झाबास; (पायीवर पोसून) हेंच काय आपलें झालेपण ?

सत्य०—को ? (त्याच्याकडे पाहूं लागतो.)

सत्य०—मी जें पूर्वी बोललों तेंच अनुभवास आलेंना ?

रास०—मित्रा, दुसरा उपाय नाही. कारण, गुरूजी प्रीतिपूर्वक त्याचे गुण बाखणतात, झणून दरबारांतही त्याची प्रशंसा. आतां झाला उपाय तरी काय करावा ? मला तर काहीं युक्ति सुचत नाही.

सत्य०—युक्तीला काय तोटा ? जोंपर्यंत मी तुझ्या जवळ आहे, तोंपर्यंत तुला दुसऱ्याचें साद्य पाहिजे कशाला ?

रास०—असें जर आहे, तर एखादी युक्ति तरी सांग पाहू.

सत्य०—अरे युक्ति ती काय सांगायची ? मी सांगेन, आणि ती करण्यास तू आज्ञास केल्यास मनांतील हेतु मनांत राहून जातील. याला काय उपाय ?

रास०—उपाय झणून काय विचारतोस ? उपायाकरितांच रत तुझें मी अनुमोदन घेतों !

सत्य०—असें खरें ना ?

रास०—अद्यापि शंका आहे ?

सत्य०—नाहीं रे बुवा.

रास०—मग, जशीर का ?

सत्य०—बिवा, प्रथमतः शारंगभेस बंध करून ती मला बरील असें तिजपासून वचन घे. मग मी सर्व व्यवस्था लावतो.

रास०—(बनन करून) सत्यसेना, मला वाटत नाहीं, कीं ती ही गोष्ट मान्य करील. पुढें पहावें काय होतें तें.

सत्य०—रासगुप्ता, तिला विचारण्यापूर्वीच तूं माझे हात पाय गाळतोस काय? जर तूं माझ्या शीर्षाची, रूपाची, व गुणाची पडोसा केलीस, तर इंद्राची रंभाही बघाईल: मग शारंगभेची प्रतिष्ठा ती किती ?

रास०—अरे प्रतिष्ठेबद्दल मी बोलत नाहीं. कदाचित् तिनें आपल्या आईबापांस ही गोष्ट सांगितली, तर तिचें बोलणें घरातील सर्व मनुष्यांस खरें वाटून तीं या गोष्टीबद्दल आपणांस दोषी ठरावतील याचा काय विचार ?

सत्य०—विचार झणून काय विचारतोस ? तिलाच धमकी देऊन सांग, कीं तूं त्या सावकाराच्या पोराच्या मादी लागली आहेस. मग तुझा मनोदय तिला सांगण्यास कितीसा वेळ लागणार ?

रास०—(आनंदित होऊन) वाहवा ! तूं कार-गोड पुकि सांगितलीस ! या पुकीनें हां हां झणतां शारंगभेचा तुझ्या स्वार्थान करीन. परंतु माझें एक तुला सांगणें आहे.

सत्य०—तें काय ?

रास०—तूं आमचें शहर सोडून जाणार नाहींस, आणि तिला दुःख देणार नाहींस असें जर मला वचन देशील,

तर भी लागतों उद्योगाला; नारी तर मुखाचा जीव दुःखांत घालतो कोण ?

सत्य०— मित्रा, " बेमेल तो करील काय ? " हे नारीका मुला समजत ? अहा हा हा ! हे ये वचन आणि लाग उद्योगाला. (तो हाई लागतो, मोक्याने) मित्रा, वचन दिलेंस त्याचें स्मरण नीट ठेव.

रास०— होय नीट ठेवतों. (दांपिणी निपून जाताना.)

प्रवेश २ रा.

(राजकन्येचा महाल.)

(राजकन्या शारंगधरा, मंगी दासी, रासगुप्त, संध्या विजयतगार, हिरजी देवडीवरील शिपायी.)

रास०— (संध्याजी) मी वचन तर दिलेंच. पुढला भाग होणें कठीण दिसतो. कारण, कीं ती बुद्धि व चानुर्य यांनी युक्त आहे. मी जर काहीं बोललों, तर माझेच कान माझ्या हातांत देण्यास अनमान करणार नाही. काय करावें ? (किंसे लागतो) जावेंच. (पुन्हा रासगुप्त जामो घेऊन) छे बुवा, नको. (विचार करून) एकदम बरोबर नाही. आणि मुला जर जाणें आहे, तर चौकशी येती जावें. (इतक्यांत संध्या प्रवेश करते.)

संध्या— (महालाची पणकारिक विधी पाहून) कुकर्म आणि कुसंगत, यांणी तर विडाच उचलला आहे. (रासगुप्त हात घालून) अशाची सेवा, हें पूर्वपातकाचें शासन. घात, पात आणि असत्य भाषण, यांनी तर महाराजांक रितां जन्मच घेतले असतीलसें वाटतें. (हाताचीन रासगुप्त यादी-नाम घालून.)

रास०—कोण रे माझ्या विचारांमध्ये गडबड करून घ्यास देतो?

संभ्या—(एका बाजूने बसून) करे हे राजाजी तर जवळच, आणि मीही बरळलागलों! (जवळ जाऊन) मी महाराज.

रास०—कोण संभ्या, अरे तू माझ्या मागे का?

संभ्या—सरकारची वृत्ति पहाण्यास.

रास०—अरे तू माझा सेवक असून असें उद्दट भाषण करतोस काय?

संभ्या—नाहीं महाराज, काय आज्ञा आहे?

रास०—असा ताच्यावर येऊन बोल.

संभ्या—जें आहे; जाक ना आता? (जाक मागता.)

रास०—(हाक मारतो) संभ्या, (तो जवळ येऊन उभा राहो) देवदीवर कोणी अहि काय? जा पाहून ये.

संभ्या—महाराज, पाहून आल्यावर आपण पुनः कोणास बोल्यान आण घेणून सांगणार, त्यापेक्षा देवदीवर कोही निरोप सांगण्याचा असल्यास सांगा; नाही तर आपण चला घणजे झालें.

रास०—अरे आधी राजलोक, आमच्या बरोबर तुझी लोकांनीं मोठ्या नसतेनें वागणें पाहिजे.

संभ्या—होय महाराज, प्रजेनें पालन होण्यास कारण धन, तें जर राजाजवळ नाही, तर तो राजा नाही.

रास०—अरे सतमूर्खी, बापाच्या पश्चात मी लहान असल्यामुळे काकास राज्याभिषेक झाला, घेणून तू मला दारिद्री घणतोस काय?

संभ्या—(शितानें) महाराजांचा समजच विलक्षण झाला. कारण, काकासाहेबांस राज्यभिषेक झाल्यानें त्यांनीं

तुलास काही कमी केलें नाही. उलटें वंशांत कोणासही पुत्र नसल्यामुळे तुलास विद्वान् व सुशील केलून राज्यसूत्रें तुमच्या स्वाधीन करून ते यावेस जाण्याचा विचार करितात. परंतु जग आहे की "पालध्या घड्यावर पाणी" असें होतें. तर तसें न होण्याचा यत्न करणें महाराजांकडे आहे.

रास०-तर तुझ्या मतें भी काय करावें ?

संभ्या-महाराजांनीं विद्याधन मिलविण्याचा यत्न केल्यास प्रजेनें पालन होईल.

रास०-काय बेटा घाशणा ! अरे काकांनाच राज्यकारभार पाहतां येतो असें नाही; मला राजा शेंक दे मग तूंच क्षणशील कीं, आतां राजे खरे.

संभ्या-महाराजांस मी खोटे क्षणत नाहीं.

रास०-तर जा, आणि देवडीवर कोणास तरी सांग कीं, रामगुप्त धाकटे सरकार यांची खुद्द स्वारी येत आहे.

संभ्या-महाराजांनीं मला पाठविण्यापेक्षा स्वतां जाऊन हुकूम केल्यास आपणास विशेष शोभणार आहे. तर तसें जागण्यास सेवक प्रार्थना करतो आहे.

रास०-बरे तर तूं जा. [तो निघून जातो व आपण देवडीवर जाऊन] कोण आहे रे देवडीवर ?

हिरजी-जी, मी सरकार.

रास०-हिरजी, शारंगप्रभेस मी आल्याची वार्ता दे.

[हिरजी शारंगप्रभेस हें वार्तावत सोपवण्यास जातो.]

शारंग०-गंगे,

गंगी जी, बापसाब.

शारंग०-अग, बाबांनीं मेजावर दोन पुस्तकें ठेवलीं आहे. त किनई, ती घेऊन ये पाहू. [मी बाबत जाऊन दोन पुस्तकें

आपून वेदे, स्नातन काही विषय जाणून घ्यावीं] ह्या गोष्टीला आणि मला, काहीच संकेत नसून मला बाबांनी ज्या अर्थी ती वाचण्यास सांगितली त्यावरून मला वाटतें सत्यास नय आहे. बरे पण, मजपासून दुसरे काही असत्य तर घडलें नाहीं ना ? नाहीं तर ही पुस्तकें बाबांनी मला बाबापाला देण्याचें कारण तरी काय ? (विचार करतें) बरे पण मला नाई काही आठवत नाहीं, कीं मी खोटे बोललें अथवा अपराध केला. [पुन्हा स्वस्थ रावते] कदाचित् न जाणून घडलाही असेल. पण आतां माघ मला कार जपून बागलें पाहिजे; नाहीं तर बाबांचा रागीट स्वभाव, त्यांना केव्हां राग येईल आणि काय बोलतील याचा नेम नाहीं. (इतक्यांत हिरजी येतो.)

हिर०—(दुसऱ्या, तिसऱ्याने) अग ये, तय कोन राहग ? अग जंभे, ये गंगू, कोनवी ओ देत न्हायी ?

गंगू—(बसून) अर कोनर त्यो, हिरजीदादा व्हय ?

हिर०—व्हय, मी हाय त्यो. बिगीबिगी जाऊनघानी धाकट सरकार आल्यातीं अनुन कळीव कीं. (तो जाऊन आरें-गवळेल सांगते.)

गंगू—बाईसाव, दादा वर्दा देत्यात कीं, महाराज आल्याती.

आरें०—(बसित होऊन उभाबसत) बाबांची कां स्वारी येत आहे ? (सांगारी जाऊं लागते.)

गंगू—न्हाइ, आपल धाकट सरकार नव्ह का ?

आरें०—काय म नाई मांगण्याची तन्हा ही ? पूर्वांच जर बोलतीस, तर इतकी घाबरी कां झालें असतें ? (रासमुसस बसून) पा, कां आज कोणीकडे मार्ग चुकलांत ?

रास०—नाहीं, तुझ्याचकडे आलों.

Calcutta-27

शारंग-मग उभे कां? बसावला सांगण्यास मानपान लावता काय?

रास-धरोत मानसम्मान कशाळा पाहिजे? हा बसलों. (बसतो.)

शारंग-का, दादासाहेब, आज आपल्या येण्याने मला किती भारी आनंद झाला! आज वेळ बरा सांपडला!

रास-ताई, रोजचा मला वेळ आहे; पण तू झालीस उपवर झणून तुझ्याकडे येणें अयोग्य वाटून येत नव्हतों इतकेंच. दुसरे काय?

शारंग-आज तो विचार मनांतून नारीला झाला, झणूनच पायाला फावले ना?

रास-(विचार करून) ताई, तू माझी बहीण आणि मी तुझा भाऊ. तुझी काळजी सर्वांस आहे. परवां कोणसा दरबारांत झणत होता, की शारंगप्रभेस हें पधरावें सोळावें वर्ष लागलें. तिन्ही तिच्या रुपाला, गुणाला, आणि वयाला, सोभेल असा पति पाहिला पाहिजे. तो कसा मिळेल? या विचारांत मला रात्री झोप लागत नाही! काय करावें?

शारंग-दादासाहेब, माझा जन्म होण्यापूर्वीच ईश्वरानें मजकरीतां पति उत्पन्न केला असेल, असा विवेक करून आपण स्वस्थ बसावे, दुसरे काय करणार?

रास-ताई, आतां तू मला लाजू नकोस, तुला कोणता पति पाहिजे?

शारंग-इतक्याच करितां का आपलें येणें झालें दादा?

रास-होय, याच कामासाठीं आलों. तर वेळ न जाऊ देतां सांग लवकर.

शारंग-दादासाहेब, यांत मला काय समजतें?

रास०—(निर्दोषने) तू माझी बया, शाहणी कशी. बोल; तू मला भिऊ. नकोस. कोण तुला पति पाहिजे सांग, (शारंगभवा खात्री गाई सांगते) लाजलीसका? चढदिशी सांगवें झणजे फट झणता तूजें लग लावून देईन, समजलीस? कां बोल बया बोल.

शारंग०—मी बाई कशाला लाजू! माई आणि मुली सारख्याच. जिथें बांधव्या तिथें माई राहतात आणि मुली ज्या घरीं दाव्या तिथें आपले आयुष्य काढतात. मग मला विचार कशाला पाहिजे? वडील आहेत, आई आहे, तुमच्यासारखे भाऊ आहेत, आणखी तें मला काय पाहिजे!

रास०—(भागवत होऊन) आतां कसें खरें बोललीस! (स्वस्थ राहतां.)

शारंग०—दादासाहेब, कां बोलत नाही?

रास०—बोलण्यास तर आलों, आणि बोलत नाही कसा?

शारंग०—आपण बोलता, पण मन मोकळे करून बोलण्याला भितां.

रास०—हा चतुर बाहदर कोणासही धिणार नाही, समजलीस? पण तुला मी सांगिन तसें तूं ऐकशील ना?

शारंग०—आपण मला काय ऐकण्यास सांगता?

रास०—तार्ई, दुसरे काहीं नाहीं. तुझ्या रूपगुणाला झोझण्यासारख्या मी तुला एक पति पाहिला आहे.

शारंग०—कोणता बर?

रास०—तुझ्या पाहण्यांतला आहे. आतां तुला समजला कीं नाही?

शारंग०—दादासाहेब, माझ्या पाहण्यांतला आहे? कोण बर?

रास०—ताई, आपल्या शालेंतीलच आहे. तुझ्या लक्षात येत नाही ?

शार०—आपणच नांव सांगायला सज्ज आहात.

रास०—आपला प्रधानपुत्र सत्यसेन. तो का वार्ड आहे ?

शार०—दादासाहेब, कोणाचे नांव घेतलेत ?

रास०—आपल्या सत्यसेनाचे.

शार०—आहोता !! हें बोलणें आपलें आपल्यासच होतलें. कितीही ज्ञान तरी तो आपला घाबर. वर कुलव्हील तरी नांवजण्यसारखे, तर तेंही नाही. विद्यार्थीन, अशास देणें स्वपेक्षा विहिरीत डकलून दिलें, तर वार्ड का होणार आहे ?

रास०—ताई, तूं असें का म्हणतेस ? शालेंत सर्वांत गुणी, व महाविद्वान्, असा माझ्या पाहण्यांत दुसरा एकही नाही. तो एक सावकाराचा पोरगा धनपाळ त्याची माव गुरूजी स्तुति करतात, पण बेव्याख्या आंगीं शूरत्व नाही. अशास तुझ्यासारखें रत्न दिल्यानें जग तरी काय झणेल ? त्याचा विचार आत्मास आहे की नाही ?

शार०—दादासाहेब, आपण थोर आहात. मी आई काय सांगाय ? पण धनपाळाच्या गुणाची प्रशंसा उगीच कोणी गात नाहीत, तो स्वतः एखाद्या विषयावर बोलूं लागला झणजे गुरूजीच मान डोलवीतात असें नाही, बाबाही त्याचे गुण गातात; ते उगीच का ? त्याची विद्वत्ता पाहून मला तर असे वाटतें, कीं हा मासा खी जन्म व्यर्थ आहे,

रास०—असें वाटण्याचें कारण काय अरे ?

शार०—दादा, मी जर पुरुष असलों तर विद्या शिकून

सार्वजनिक हिताकडे माझ्या सर्व आयुष्याचा खर्च केला असता बरे का.

रास०— सार्वजनिक हिताकडे! हें तुझें बोलणें मी मुळीच समजलों नाहीं.

शारंग०—सार्वजनिक हिताकडे, हे जर तूं समजत नाहींस तर मित्राचे गुण आणि रूप कसा समजलास?

रास०— या तुझ्या बोलण्यावरून मला वाटतें कीं माझा मित्र कुरूप, मूर्ख, आणि नीच आहे.

शारंग०— मी कशासाठी बोलूं! तूंच विद्या शिकून अनुभूत घे झणजे समजेल.

रास०— (रागाने) ताई, ताई, झणत असतां तूं तर माझ्या डोकीवरच पाय देऊं लागलीस. शारंगप्रभे, तूं अलड आहेस. तूं आवले विचार, शहाणपण, आणि वय हें सर्व व्यर्थ खर्च केलेंस. तों यःकथित पोरगा धनपाळ, त्याचें बोलणें तुला आवडून तुला श्रियांचा जन्म व्यर्थ वाटला काय? अग मी पुढील दिवस जाणलों कीं तूं त्याच्या नादीं लागली आहेस. परंतु निमित्त्याकरितां सत्यसेनाचें नांव घेतलें समजलीस? (शारंगप्रभेस खाली मान घालून बसलेली वाहून निघ्या जवळ साडून लावून घ्यानें) माझ्या मनांतून तूं माझी बहीण, तूं व मी एके ठिकाणीं राहून एकमेकांचे उपयोगीं पडलों, परंतु दीवापुढें कोणाचा उपाय नाहीं झणून ही बुद्धि सुचली. यापामून कार अनर्थ होणार समजलीस.

शारंग०—हो, मी सर्व समजून आहे. मीही निधून सांगतें कीं जें मी बोललें तें सर्व खरें असून आपणांस राग आला तरी "दासपंथां सावकार त्रेट" मला कोणीही दोष देणार नाहीं.

रास०—तर काय, तूं त्या सावकाराच्या पोरास वरणार?

शार०—आपण तर दादाच आहां, आपल्याला माझ्या बोलण्याचा अर्थ नाही का समजला ?

रास०—समजला, परंतु तुला आंणखीही एकवेळ सांगतो कीं, तूं त्या सावकार पोराच्या नाद सोड आणि माझा मिव सत्यसेन यास माल घाल, झणजे तुला सर्वेस्वी मुख होईल. नाही तर दुर्धर दुःखांत पडशील.

शार०—दादासाहेब, याहीपेक्षा जरी मला धमकी दिलीत, तरी जें मी एकवेळ सांगितलें, त्यांत काही इतका करक पडणार नाही. मग तुमच्या उपदेष्टाचें कारण काय?

रास०—ताई, तुला अनेक प्रकारें बोध करितों, तरी आपला उडटपणा न सोडितां काही इतका करक पडणार नाही झणून सांगितेस. तर तूही पळें समज कीं, त्या सावकाराच्या पोराचें नख्खी तुझ्या दृष्टीस पडणार नाही अशी काकोना सांगून व्यवस्था करतो. (जाई जायतो.)

शार०—(जातून) पुरे बाई, तुझ्यापुढें कितीही बोललें तरी त्याचा तुला विचार होत नाही; मग बोलून काय फळ ? (वे निघून गेल्यावर विचार करून सुसकार्य ठरवून) अग बाई, आंग धरधरा कापूं लागलं, मला सुचेंनासं झालं, काय बाई करूं ? मेल्याचा विचार, बुद्धि, आणि तर्क काहीं विळखण. अज्ञान आपला व दुसऱ्याचा नाश होणार. बाबाही याची बागणूक जाणतात. पण बाई हा त्या गोष्टी आईबापांला सांगून मजबरील प्रीति कमी करील आणि जम मला तोंड काढूं देणार नाही. (राजे) आतां मी आपला जीव देऊं कीं देस सोडून जाऊं? काय करूं करावें? जर राहिलं, तर उगीच आईबाब मांजवील, जीव जर द्यावा,

तर पुनः पुनः हा जन्म येतो. असेही नाही. हो, बरीच आठ-
वण साली, आपल्यापेशी घाहणा तो धनपाळ आहे. त्याचा
विचार या गोंष्टीस विचारावा. (मनन करून) पण जय
असे झणेल की, राजकन्या सावकारपुत्राबरोबर निघून
गेली. चाला उपाय मला तर कोणी सुचत नाही.
(विचार करून) कोणी होवो. जगात कोण भिदोषी आहे?
आता हाच माझा कृतसंकल्प, की माझे सर्व आयुष्य कौमार्य-
व्रतांत घालवायचं. जनापवादास भिऊन राहिलं, तर माझे श-
लहाल होऊन जीव जाणार. तर आता मेलं करूं तरी काय?
(विचार करत) हो, हाच वेत बरा की, धनपाळ आल्यास
आपण देशपर्यटणाला जावं. बरं तो कोणी अविचारी नाही,
की मजबरोबर येऊन लोकापवाद सहन करील. कदाचित्
मी विनंतीपूर्वक जर कोणी सांगितलं आणि त्यानं ऐकलं तर
सांगवत नाही. पण माझी त्याची भेट होणार तरी कशी?
त्यास पच तरी लिहून कळवितें. (हस्तपत्रांत गंगु घेतो.)

गंगु—(चारंगमधेच डोळे पाण्याने भरलेले पाहून) बाइसाब,
आज आपलं नाक आन् डोळ लाल झाल्याती, आंगांत
वाईट करत छय?

चारंग०—(भारंग घेऊन) छी ग वेडे, तसलं कोणी नाही.

गंगु—(हात जोडून) अज मी आपली बडकूर असूनशेनी
मज सांगायो आडेएडे कशापाइ? सांगा मस्नी, छगी मीची
पुगल सांगन.

चारंग०—(विरक करून) कोणी नारींग; पण तूं माझं इतकं
काम कर, की मेजावरून कागद, दौत व लेखणी घेऊन ये.

गंगु—जी बापसाब. (भावेममाणे भागून देतो.)

चारंग०—रावता बंद ठेव. (डागद माझीर घेऊन लिहितो)

(मन्नाडी) काय विशेषतः लिहूँ वरै ? (विचार करन) जे शब्द मनांत येजोव ते तर होकडैवेला पुस्तकांत आडल-
लात. मनीनच शब्द आणि वाक्यरचनेस जी विद्वत्ता पा-
हिजे, ती मला अवलेला. कोतून येणार ? (भविष्य शंङ्कन)
तर आतां लिहूँ तरी काय ? (पुनः मकन करून लिहिजे) (पत्र०)—
“ वैभुवर्ग प्रतिपालक मित्र धनपाल मांस-कळविं की, श्री-
जन्म अर्पण शब्दून देशपर्यटनाच्या इच्छेनें आज रात्री ९
घटकेस साहाय्या मिळवीत आपली वाट पहात सर्व तयारी
निशी बसलें. मनोदय अल्ल्यास पाठविलेल्या सेवका सोबत
कळवून वेष्टपीति जोडाल अशी आज्ञा धरून लिहिलें आहे.
दमून जनापवादकटे लक्ष न देतां माझ्या मनोदया-
प्रमाणें वागणारा अन्य माझ्या आढळण्यांत नसल्यामुळें
आपण निष्पाप भ्रतःकरणानें माझें रक्षण कराव दणून
ही विनंती केवी आहे. बहुत काय लिहिणें; लोभ असावा. ”
(शरंगमन्त्रालागी करीत बसताना वर करून) गंगे, जा देवडीवरून हि-
रजी असल्यास भी बोलवतें दणून कळवि. (गंगु हिरजीस
बोळवून आणजे उभास) हिरजी, माझें निकडीच काम आहे;
करशील का ?

हिर०—(नमनेनें) बाईसाब, आपुन तर माझ मायबाप
जो हुकूम दाल त्यो लोंईवर विपला तय्यार बाब पया.

शार०—हैं का भी जानत नाहीं ? पण बाई कोणाज-
बळ तूं बोललास, तर मग माव तुझी माझी धडवत नाहीं
दणून विचारतें.

हिर०—(लवीत हात लावून) ह्यो परनी.

शार०—नाहीं, तूं बोलणार नाहीस, पण आणखीही
तुला बजावून सांगतें की, ही शोष्ट कोणास न समजतां

सिद्धीस गेली, तर तुला शेवट पावोटे देईन समजलास ?

हिर०—काणी दुकूम हाणी ?

शार०—हिरजी, जखेरी बाजारांत नाक्यावर जो वाडा आहे, त्यांत आमच्या झाल्लेतील सावकाराच्या मुलगा तो धनपाळ (तो तिनार करतो भावेसा भट्टन) तू त्याला पाहिला असशील, कानांत थोकेटे वेगिरे घाळतो तो ?

हिर०—(भोवतालच्यासारखे कळन) जी होय, मी जानतो; त्यो हिमंतराम सावकाराच्या व्योक्त मय्य का ?

शार०—होय तोच. त्याला हें पत्र (कायद देता) कोणास समजून न देता दे, व कोणी उत्तर दिल्यास मला कळीव बरे. (तो वाकें उगवता त्यास हाक मारून) हिरजी, पहा बरे, पत्र कोणा दुसऱ्याच्या हातीं लागल्यास तुला मला जीव दावा लागणार; झणून सांगवें की, नीट ओळखून सेभाळून हें पत्र त्याच्या स्वाधीन कर.

हिर०—ठिक हाथे बायसाच, जाऊना ? (निघून जाता.)

शार०—(मनाशीन) एक काम तर झालेच. आतां मला माझी व्यवस्था कळन बसलें पाहिजे. (पडक्या जमि.)

अंक २ रा.

प्रवेश १ ला.

राजपुत्राचा महाल (गद्दी.)

(संध्या, रागगुप्त, हिरजी नागद.)

राग०—(शारंगभोवें येऊन) राजपुत्राचा महाल (गद्दी.)
मुळे गर्वावर येऊन) संध्या, देखा घेऊन ये. मित्राला मुख

घारी. (विचार करून) मला वाटते की, सूर्याचे तीव्र किरण पडल्यामुळे इतकी थंडी वाजती; तर तू पंख्यानें बारा घाल झणजे थंडी न वाजता उभयतर्फी गल्लीवरून शहरची गम्मत पाहण्यास मजा पडेल नाहीं बरे ?

संध्या—(एका बाजूस भावल्यासारिच) काय बेल्हाचा तर्क! मी तर गर्क होऊन गेलों या बेल्ह्यानें. (जवळ जाऊन) महाराज, सर्व खरे आहे; परंतु घारीस कष्ट होऊ न देता महालाचीं सर्व द्वारे बंद करून निद्रा करा झणजे वर्णनीय शोभा दिसून सेवकजनांवर उपकार केव्हा-सारखें होईल.

रास०—अरे तू हवें तें बरळतोस. उपकार करून काय लोकांची धन करावची? अरे मघां मी त्या शारंगप्रभेकडे गेलों होतो; तिनें माझी अशी डेर उडविली कीं मीही झणलों येरे ये.

संध्या—(शामून) जशी महाराजांची निद्रा, तसेंच त्याचें फल.

(इतरांना जखेरी बाजापकडे हिरजीस जावोना पाहून त्याचा वाटछाग करून.)

रास०—(काहीं शेतदारकून) हिरजी, हिरजी, इकडे ये.

हिर०—(वावरून) जी सरकार.

रास०—हिरजी, बाज्यांत चल. मला काहीं काम आहे.

हिर०—सरकार, माझ्या कारभारनीच्या पोटांत लैह दुबळत हाई, हनुन बाईसायबाचा हुकूम घेऊनघेनी घरीं जातोय.

रास०—घरीं मग जा. मला काहीं काम आहे. चल मजबरोबर. (उभयतां शाब्दांत येतात) या बाबादराला असाच

भिडून वागत जा, झणजे मला थ्रेठ लोक वीरपुरुष झणतील.

हिर०—(तुटका देण्याच्या दृष्टीने) समुद्र खर हाद, पर मला हुकूम मात्र दावा झाली घरीं जातुप. (दरवाजावजावळ जातोच मनादी देऊन भाव लोटतो.)

रास०—अरे गुलामा, तू धनपालास शारंगमथा भेटीव-
तोस? तो तुझा मित्र आहे. आणि मी राजपुत्र मज्जीवर
थंडीत बसलों असतां मला मुजराही केला नाहीस. तुला
काय वाटलें? बोल.

हिर०—(धनपालाचें नांव ऐकल्यावरून थरथरा कावत) का,
कोईवि न्हाई.

रास०—तर तू धावत न येतां कोठें जात होतास?

हिर०—घरीं, आनीक कुनकडे !

रास०—रखमीस रावीं तुला बोलावण्यास सांगितलें;
परंतु ती आली नाही. तर तू शिंदेस पाव आहेस किंवा
नाहीं? बोल लवकर.

हिर०—सरकार, आपुन मास्नी हुकूमच दिला न्हाई.

रास०—(रागाचे) हुकूम दिला नाही? हा चे. (हिराची
दोन गुरे देतो. त्याच्या बगवेतील दोला खाली पडतो. तो जवळून लागतोच
धनपालाच्या नांवाचा लहोच हातीं पडून केला देऊं लागतो व
पळ वाचून)

रास०— (मनाशी) एक कामच झालें. बरें, हें (पत्र
हासलून) तू कोठून उपटलेंस? खरें सांग; नाहीं तर पाहिलीस,
(तलवार दाखवितो) हिनें ठार करीन.

हिर०—(पाहण्या पाहण्या) म-म-म-मास्नी ठार नाह.

पगा मी तु-तु-तुमच्या पाया प-प-पडतो, मज्जी जाऊं दा.

रास०—अरे, वाझांत सोटिंगपाच्छाई आहे. तुला सांगवें

एक व तु करतीस भलतैच. (संगाने) अरे हरामखोरा, मला तु ओळखलें नाहींस ? वाड्यांत येजवाटण करून त्या साव-
कारपुत्रास वातम्या पवें पोहचवून तुं राजा-दोण्याचा पत्न
करतोस ही बों आहे, तुला जीवत ठेऊन उपयोग नाहीं.
[दलपतीचा घर कडून त्रिरात्रीच कडरेसाळून दोन मुकडे करता.]

वाड्यांतिक शेवक-ओरें! काय अनर्थ हा ! निचारा
माणात कीं हो मुकला !

रास०— (संगाने) कोण ओहरे वाड्यांत ? (दोणीच
घर देत नाहींक.) मला खून चढला आहे, तुझी हिरजीला
वाड्यांतच गाढा आणि कोणी विचारलें तर सांगूं नका.
नाहीं तर खाटकी बकण्यांनीं शिरें तोडतो, तशीं तुमचीं
तोचीन समजलांत ?

शेवक-बों आहे. (आत्मघाती) "असेगाशींसय आणि
प्राणाशीं गाढ " अशी आमची स्थिति झाली. पुनः घर
सोडून चाकरीवर येण्याला नको. हे राजाभी स्वतः अपराध
करून दुसऱ्यास कांजी देणारे; सांचा आतां सरवास नको.
(विराड्या घालून निघून जाताना व आतां पुन्हा दळीवर जातो.)

रास०— संभ्या.

संभ्या— जी सरकार, (रक्त पाहून) महाराज, हें काय ?
आपल्या आंगावर रक्त कोणाचें ?

रास०— रक्त कोणाचें ! सांगलों देम खा ? (तरवार उचलून
सावर घेतो जो वेष्टव निमटून जातो.)

रास०— (छीं घेत असे जात) हें पच, माझ्या वयाचा,
रुपाचा व गुणाचा मित्र सत्यसेन बाहादूर प्रधानपुत्र यांस
दिल्यानें तो माझे उपकार स्मरून जें काम सांगेन तें तो
सहज करील, तर त्याजकडे जावें. (वाड्याकडे व पुन्हा दळीकडे
जात) मला खून चढला झणून ख्यानाहीं; खून चढला. ओरें

वा: गुलामानो, तुझाला येजे असेल तर उद्या नेईन. भाज कोही काम नाही तुमचें. (वरें काढून दुसरी भांगीन घालून निघून जातो.)

प्रवेश २ रा.

(दिवाणखाना.)

प्रधान पुत्राची अभ्यासाची जागा.

सत्यसेन-प्रधानपुत्र-रामगुन-राजघराण्यांतील मुलगा.
गुण्या-प्रधान पुत्राचा चाकर.

सत्य ०-(काही पुस्तकें पाळून) मला वाचण्याची अभिरुचि बरीच लागली आहे; परंतु मला याचा (पुस्तक घेऊन) कोहीच अर्थ समजत नाही असें कां होतें? (विचार करून) हो, जसा केशरी भात मिळाला ह्मणजे पुष्कळ खावासा वाटतो, तसा साधा भात खावासा वाटत नाही. तशीच ही पुस्तकें पुष्कळ आहेत, परंतु त्यांतील बारा पुस्तकें शिवाय करून बाकीच्यांस मी हात सुद्धा लावीत नाहीं. ह्मणून मला तीं वाचावींशीही वाटत नाहींत. हींच जर एखाद्या भिकाऱ्या जवळ असतीं, तर त्यांनीं वाचून भूख पाडला असता. इतकेंही करून त्यांना आमच्या इतपत ज्ञान तरी आलें असतें काय? उगीच वेढे आपलें आयुष्य पुस्तकें आणि कामांचीं चिटोऱें वाचण्यांत घालवितात ! कोणी अवघटित कर्तृत्व करून आपलें घोरत्व दाखवीत नाहींत. माझा मीच विचार करतो कीं, न्यायशास्त्र शिकविण्यास बाबांनीं गुरुजींस सांगितलें, त्यामुळें मी तें मुखोद्गत करून गुरुजवळ ह्मणूं लागलों ह्मणजे विस्मरण होतें व येत नाहीं. ह्मणून निश्चय केला कीं, वाचून अथवा शिकल्यानें आपणास

ज्ञान येईल; नाही तर येणार नाही. ही खोटी समजूत आहे. जसे आपण लहानाचे थोर झालो, पैसा उडविण्यास, छान-छोकी करण्यास आणि मनाप्रमाणे वागण्यास आपणास समजू लागले छानने लोक शहाणे झणतात. तर हे शहाणपण आपला आलेंच; परंतु लोक आपला शहाणे झणण्यास बा-बांच्या अधिकार मिळाला पाहिजे आणि संसारकरिता एक फक्कडशी शारेगप्रभसारखी बायको; मग माझा काय घाट ? मी राजाचा जावई! मला शहरातील लोक मुजरे करतील आणि माझी थोरवी मानितील. मग कोणी दिवसांनी मला राज्य मिळाल्यावर मला मर्होत रक्षणे भाग पडेल. तोंडिळपणें जर गुरू बाबले, तर खचितच त्यांस विचारल्यावाचून राहणार नाही कीं, कोण राजा झाला ! मी कीं धनपाळ. (भारजात कर पाहून) काय फक्कड दिसतो आजचा मंदील ! सुवच आईतबाज बांधला आहे ! एक शिरपेंच, कलगी व तुरा जर रोज बांधला, तर खर्च काय येईल ? तो निदान महाराजांच्या शिरपेंचाहून साधारण मोठा असून झळ असला पाहिजे. मग जर मला कोणी पाहिलें, तर ओळखणार नाही कीं, मी कोण आहे ? (हतव्यात गुण्या प्रवेश करितो).

गुण्या०—(आपल्या धन्याकडे पाहून मनाशीन) आमचे अ-अदाते गुणी खचित; परंतु ग्रहयोगानें घासले. पोशाखाची थोरवी आणि स्वर्तीदर्यवर्णनांत आपल्या आयुष्याचा व्यय, या वाचून दुसरें कोणी प्रिय नाही. त्यांचा प्रियमित्र रासगुप्त बाहेर उभा आहे, ती वर्दी पास देतो. (बाळ जाऊन) आपल्या प्रियमित्रास येण्यास बोकळीक असावी ?

सत्य०—कोण आलें आहे रे ?

गुण्या०—महाराज, आपले परमखेरी रासगुप्त महाराज.

सत्य०—जा, जा, त्यास लवकर घेऊन ये. (भाऊन रास-
गुलास प्रवेश करतो त्यास पाहून) वा. राजे असे असे इकडे या.
बसा. (अवकाश घेतो त्यास पाहून).

रास०—ठीक आहे रे बुवा.

सत्य०—मित्रा, आजचा शोक, रोख, काही निराळ्याच
दिसतो.

रास०—यात मुळीच संशय नाही. कारण की, मी जे-
थी तेथी संगत असें की, काम काम झणजे हातचा मळ.
तशीच आजची गोष्ट झाली.

सत्य०—ती कशी काय बरे?

रास०—मित्रा, सत्यसेना तुझ्याकारिता माझा जीव
स्वर्च करण्यास तयार आहे; मग हिरजीची बाह्यापुढे काय
कया? मी स्वतः बाह्यदराने त्यास ठार मारून पुरून
टाकला आणि तुझ्या भेटीस आलों.

सत्य०—काय? तू त्या हिरजीस ठार केलास?

रास०—हो. हो. हिरजीस ठार मारला समजलास!

सत्य०—अरे त्या मरीवास ठार मारून तुला त्यास
काय मिळाले?

रास०—मित्रा काय मिळाले झणून विचारतोस हें परा.
(द्वारगमनेचे पत्र दाखवितो.)

सत्य०—अरे कोणी ऐकेल. मोठ्याने बोलू तरी नकोस?

रास०—का बरे, मला कोणाचे भय नाही; मी रामा.
मला वाटेल तसें बागण्यास कोण प्रतिबंध करणार?

सत्य०—मित्रा, हतका उतावीळ कां होतोस? युक्तिप्रयु-
क्तीने आपणांस अधिकार मिळू दे; नंतर पहाता येईल.
(पत्र वाचून) रासगुला, हें पत्र मोठेच गम्भतीचे आहे. आज
माझा मनोदय सिद्धीस जाण्यास तू मजवर महत् उपकार

केलेस. हे उषकार यावत् जन्म विसरणार नाही. आतां तुला माझे सांगणें इतकेंच कीं, आज रात्री पंचापमाणें शारंगप्रभेसह अन्यराज्यांत जाऊन विलास करून देहाचे सार्थक करीन. तुला राज्य भिळेपर्यंत तूं येथें राहून सुख भोग. ज्यावेळेस तुझी इच्छा मला पाराण्याची होईल त्यावेळेस चार ओळी मला लिहिल्यास मी एकदम येऊन हजर होईन.

रास०—वाः मित्रा वाः! तूं तर रक्षणाार होतास आणि आतां जाण्याचा विचार केलास हें काय ?

सत्य०—बाग तशीच गोष्ट आहे झणूनच गेलें पाहिजे.

रास०—जा, पण संभाळ बरें? कारण कीं, ती वीलण्यांत मोठीच धूर्त आहे.

सत्य०—आतां ती काळजी तुला न हो. मला सर्व समजतें.

रास०—बरें तर मी आतां जाऊं ? (वावा.)

सत्य०—जा. तुझी माझी हीच भेट आतां. (विचार करून अनाशीच पत्र पाहून) हा खराच दूर आहे. कारण कीं, माझा कामा आठ येणारा हिरनी जगांतून नाहीसा करून कृष्णानें अर्जुनास सुभद्रा दिली, तशी सर्व गुणसंपन्न शारंगप्रभा मला दिली. आतां माझ्या सारखा या जगांत दुसरा कोण आहे? अरे पण मी व्यर्थ वेळ कां घालवितां? सार्थकाळ शाला. आज बाबांनीं हिमतरामाकडे सरकार स्वारीबरोबर जाण्यास पोशाखानींशीं तयार रहाण्यास सांगितलें अमून मी तयारीही केली नाही. (पत्र पाहून) आणि या पत्रांतही आजचाच संकेत आहे. आतां काय करावें? (विचार करतो) कांहीं असो. आजचा संकेत सिद्धीस

नेणार. परंतु धनपाळच्या पोशाखासारखा पोशाक पाहिजे. तो मिळणार कसा? (मनन करून) अरे बरेच स्मरण झालें. ओळखीचा जव्हरी बाजारांत केवळराम आहे. त्याजकडून आणवू. कोण ओहरे बाहेर?

गुण्या०—जी महाराज, काय आज्ञा आहे.

सत्य०—अरे आपल्याकडे तो केवळ राम येतो ना?

गुण्या०—होय महाराज.

सत्य०—त्याजकडे जाऊन माझ्या नांवांने त्याचा पोशाक मागून आण.

गुण्या०—महाराज सावकाराच्या पोशाखाची काय गरज विचारल्यास, सेवकांनीं काय सांगारें?

सत्य०—तूं तरी मोठा विलक्षण मनुष्य आहेस, सांगितल्याप्रमाणें पोशाक माग आणि जर विचारलेंच तर सांग कीं, सत्यसेनास स्वतःकरितां पाहिजे. उद्यां परत पाठवू.

गुण्या०—ठीक आहे महाराज. (निघून जातो)

सत्य०—(मनाशीत) आज मनोरथ पूर्ण होणार. आतां मला कांहीं दामदागीने, पोशाक, वगैरे बरेच बरोबर घेतले पाहिजेत. मग मला कोण ओळखतो कीं, मी प्रधान पुत्र आहे कीं, राजपुत्र आहे? आणि त्यांतून शारंगप्रभेसारखें अमोघ रत्न (छातीस हात लाऊन) त्या सावकाराजवळ राखणार! मग! द्रव्याला, व ऐश्वर्याला काय कमी आहे?

प्रवेश ३ रा.

(शारंगप्रभेची माडी)

सत्यसेन (प्रधान पुत्र, कपटी धनपाल,) शारंगप्रभा-

(राजकन्या,) गंगु (दासी.)

शारंग०- (वनाशी) गंगुही गेली. दिवे लावण्याची वेळ झाली. अद्यापि हिरणीचें ठिकाण नाही. आतां काय करूं नाई ? हें (रज कंठीसर्वास लिहिलेले) बाबाला देण्यासाठीं लिहिलें. जर गंगुजवळ देईन, तर तिला समजून ती माझ्या टपणीस बसेल, अथवा कोणाजवळ गेलेल, काय करावें ? हो, बरीच आठवण झाली. (भारवाकडे पाहून) ह्याच्याच पाठीमागें ठेवावें (नजरेस वडण्यासारखे भारवाच्या चौकटास खोदून) ठीक आहे. (संजयी होऊन पुन्हा हातीं घेऊन) एकवेळ वाचावें. (वाचूं लागते) ॥ श्री ॥ श्रीमित सकल गुणालंकरण अखंडीत लक्ष्मीभालंकृत राजमान्य राजश्री, तिर्यकरूप, बाबासाहेब यांस-बडिलांचे सेवेशीं. आपत्य बालकानें दोन्ही कर जोडून शिरसाष्टांग दंडवत, विनंती करितें ऐसीजे जन्मापासून सर्व सुख भोगून, अंती दुःख देण्यास कारण झाल्यें, या अपराधाची क्षमा होण्यास सबळ कारणें आहेत. त्यांचा विस्तार होईल झणून थोडक्यांत लिहिण्याच्या विचारावरून खात्री न झाल्यास उपाय नाही, असें जाणून लिहितें कीं, आमच्या दादाची व माझी वागणूक आपण जाणतांच. परंतु आतां मी अलड नाहीं असें वाटल्यावरून त्यानें सत्यसेनास (प्रधान पुत्रास) वरण्यास संगितलें; ती गोष्ट न आवडल्यामुळें मजवर बहुवर्गाप्रमाणें प्रीति करणाऱ्या सावकारपुत्र धनपालाचें नांव घेऊन त्याच्या नादीं लागलों

भारेस बीरे नेलून आपणांस सोंगण्याची प्रतिज्ञा करून दुःख देण्याचा निश्चय केला; त्यामुळे " मनुष्य काय न करील " तर हा कोणत्या वेळेस मजबरील माया कमी करून दुःख देईल याचा नेम लागणार नाही, झणून अल्प-मतीने धनपाळास चार ओळी लिहून आज रात्री नेला-विले आहे; तो आल्यास प्रवासांत माझी रक्षण करण्यास उप-योगी पडेल. आपण कोणाच्याही नेलण्यावर विश्वास न देतां मनास विवेक करावा इतकीच विनंती करितें.

आपली आज्ञाधारक कन्या

शारंगप्रभा.

(१६ कडून भारशाच्या चौकटांत खोळून डेबते)

माझी तर तयारी आहे, पण धनपाळ येणार किंवा नाही, तें काहींच समजलं नाही. शिरजी गेला तो गेलाच; काय वाई तऱ्हा ही ! हो, असेही खरं कीं, धनपा-ळाने रात्रीं राजवाड्यांत पत्ता दाखविण्याला ठेवला असेल. आतां किती वेळ राहिला? घटकेनें समजेलच (घडन बसते)

क० ४०—(मनाशीं पोशाकाकडे पाहून) आतां काहीं कालजी नाही. हिंमतरामाकडे जाण्याच्या निमीच्यानीं तरी दागीनें हातीं लागले. असा योग कधीच आला नसता. पोशाखानें मला तर फारच शोभा आणली आहे. आतां धनपाळासारखें मला चाललें पाहिजे, झणजे धनपाळांत आ-णि माझ्यांत काहींच अंतर नाही; असें वाटून ज्या पाया-नीं बी चालतों, त्याचा उद्धार शारंगप्रभाचे गोंडस आणि नाजूक हात करतील. अशा समयी तिच्या हातातील दै-दिप्यमान कंकर्णे आपल्या नादानें माझ्या आल्हादास कारण होतील. तिची रमणीय आणि आनंदमय मुद्रा माझ्या अं-

तःकरणांत आनंदाच्या लहरी आणिल; आणि देवादिकांस अलभ्य जें सुख, त्याचा हा बाहादर अनुभूत घेणार ! धन्य धन्य मी ! राजघराण्यांतील मुलगी बायको भिळ्या-ल्यास आणखी काय पाहिजे ! अरे मी मनोराज्य कां करतो ? मी वाटेनेंच आलों ना ? [रडते तिकडे पाहून] हो हीच वाट मागल्याबाजूस जाते. घोडाही फार लांब बांधून आलों. तेथून कोणी सोडून नेल्यास आपला सर्व पैत व्यर्थे जाणार. पण छी; रात्री कोण घोड्यास सोडून नेतो. अरे [खिडक्या-कडे पाहतां.]

द्वारं०—(काही धनपाळास पाहून) अग बाई, वेळ तर बराच झाला. तो कोण बरे पैत आहे ? हो धनपाळच. पोद्यास तर तसाच दिसतो. बरे, इतका लांबून कां पाहतो ? (खिडकीची एक कडी साफ उघडते) येईल, पण तो हिरजी कुठे दिसत नाही. त्या बिचाऱ्याला शेला पागोटें देईन झणून बोललें; पण त्याचा ठिकाण नाही. आतां काय करूं ? देवडीवर जाताना तें टाकावें झणजे सक्तीने त्यास मिळेल. (शेला वा-जोटें हातांत घेऊन) (पुन्हा खिडकीत जाऊन.) आलें. (काही धनपाळ, लुलू करतो त्यास बसत एक मंडळी देते व शेला पागोटें घेऊन बाळगून येते, त्यात काही खाली उभा पाहून) धनपाळा, या देवडीवरून हें शेला पागोटें हिरजीस देऊन निघून जाऊ न्वल. (तो हातांत घुण करीत घोड्यावरून आणून उमवतो सार होताच.)

अंक ३ रा.

प्रवेश १ ला.

(सावकाराचा बाडा)

हिंयतराम सावकार—धनपाळ सावकार पुत्र, कांतिवर्मा-

राजा, रासगुप्त, (राजघराण्यातील मुलगा) प्रधान, सेनापती, सरदार, न्यायाभिषा, सावकार, नगरवासी जन वगैरे धडडी. (कलांनी पोर्चे वृक्ष यादीत घातले आहे, इतक्यांत एक मुनिम भगवा-ज्यास उत्तम वस्त्राळकारांनी सजवून घेऊन येतो. प्रधान साधारण जाऊन त्याच्या उत्तम वस्त्रास घालून कांतीवर्मावाद्यां नेतो. तो मुजरे करून लागतोच सर्व उठून त्यास मान देतोच तो सर्वास मुजरे करून राजा-च्या उत्तम वस्त्रास घालून बसतो.)

हिमंत०—(उठून सर्वांपुढें शान जोडून) आज अन्नदात्याच्या पूर्ण कृपेनें निमंत्रणास मान देऊन नागरिकजन, मृतसदी, सरदार, मानकरी आणि आत्तवर्ग यांहीं सभास्थान सुशोभित केल्यामुळे मला जो अत्यानंद झाला, तो वर्णन करण्यास भी असमर्थ आहे. आज सर्वास तसदी देण्याचें कारण, माझ्या धनपाळाचा वाढ दिवस झणून सभाजन मला क्षमा कर-तील अशी आज्ञा आहे. (वेगवेगळ्यां कारकुनास भत्तर, हार, भुरे, देण्यात सांगतो, कारकुन ने देतो. राजा, प्रधान वगैरे विडे भत्तर घेऊन उठून जातात इतक्यांत भद्रावनीहून रामचंद्र कारकुन प्रवेश करतो.)

राम०—(एका खांब्यावर गळें, शानत लाव काढी, पागोव्यास ठावीं राबुन काम घाललेला गळ्याकडे पाहून) हाच शेटजीचा वाडा, आज काय बरें आहे? थाट तर मोठाच दिसतो. (निघार करून) असा वेळीं सांगणें झणजे दुधांत विषविंदू सारखें होणार. बरें न सांगविं तर आज चार रोज पेरी वेद राहिल्यामुळे एक तर नुकसानी, दुसरा लौकीक नाहीं-सा होतो. यापेक्षा मनांत कांहीं अंदेशा न आणतां जाऊ. न सांगविं यासारखें सुख नाहीं (बर जातो त्यांत पाहून).

हिमंत०—(विस्मयानें) कां पंत, केशां आळात?

राम०—हा, आतांच आलों?

हिम०—मध्येंच येण्याचें आज कांहीं कारण नसतां, येण्या चें कारण सांगण्यास भितां कां? बोला, कीं मी एककडे येऊं?

राम०—शेटजी, आजच्या गोष्टीवरून जो सर्वोस आनंद झाला; तो नष्ट होईल झणून शेटजीनीं ह्या पिढीं ऐकण्याचा दुराग्रह धरू नये अशी विनंती आहे. उद्दरक समजेल आपणास.

हिंम०—रामचंद्रपंत, मूख दुःखें ही आपणासच हें सर्व जाणतात, मुखाची रात्र बरीच गेली, आतां दुःख भोगणें असल्यास तुमचा मुळीच उपाय नाही. सकाळीं दुःख सहन होईल आणि आतां सहन होणार नाही ही आपली पेढी समजून आहे. सांगाच काय आहे तें ?

राम०—शेटजी, भद्रावतीची पेढी वेद झाली, झगून येथें आलों.

हिंम०—कां बरें? असें काय झालें? आजच माझें नांव जगांतून नाहीसें झालें ! अहो नका लोटा याचा हिशेब न देतां अशी गोष्ट कशी केली बरें? त्या आमच्या स्नातान्या मुनिमाची अकल कशी चकली ?

राम०—तेच चकले, मग अकल कां चकणार नाही ?

हिंम०—या अज्ञा बोलण्यानिं माझ्या मनाची समजूत होत नाही. काय असेल तें स्पष्ट बोला. भिऊ नका.

राम०—शेटजीच्या आश्रयावर जे आपले वृद्ध आवाजी-वंत मुनीस होते, त्यांस दर्शनीं बोलावणें आल्यावरून ते जोणासही न सांगतां जग सोडून परलोकवासी झाले !

हिंम०—(मुखाचा टाकून) धनपाळा, लोक घर गेलेच, परंतु ही (मेडव्यांस दाखवतो) मेडळी बसली आहे, तिचा हुकूम घेऊन गाणारणीस रजा द्या !

धन०—(बायच्या संमण्यावरून गाणारणीस) तुम्ही आपलें गाणें वेद करा. (हात जोडून लोकांस) आज जो आनंद झाला

ला होता; तो नारीसा होऊन आत्मावर दुःखाचा डों-
गर कोसळला! हें वाढणें स्वभाविक मनुष्याच्या बागणुकीवर
आहे, आणि आज जो जनसमूह जमला आहे, यांस आमच्या
भद्रावतीच्या मुख्य पेढीविषयी माहिती असेलच, आणि त्याच
पेढीच्या जोरावर इतर राज्यांत पेढ्या घातल्या. तेथील
आमचे विश्वासू मुनीम आबाजीपंत यांस चार दिवसांवर दे-
वाला झाल्याची अस्पष्ट दुःखकारक बातमी रामचेद्रपेतांनीं
आतांच कळविली. त्यामुळे आनंदकारक चिन्हे बंद कर-
ण्यांस सभाजनाजवळ प्रार्थना करितों. (इतकें ऐकल्यावर वस-
लेली शेडळी व गान्धारी निपून जातात.)

हिंमंत ०—(मनाशीच) हर हर! मी काय विचार करीत
होतों आणि झालं काय ? (धनपाळाकडे पाहून रामचेद्रपेतास)
पंत, जेव्हा जेव्हा मुनीम याचेस जाण्याचें निमित्त सांगत,
त्यावेळेस त्यांस माझे सांगणें होतें कीं, आतां आपला धन-
पाळ जाणता झाला, त्यालाच सर्व सोपून आपण उभयतां
काशीपाचेस जाऊं. आपण उभयतां समवयस्क असल्यामुळे
प्रवासांत सुख होईल; परंतु त्यांस याचा झाली नारी. त्यांनीं
मजकडे मुनिमाचें काम ४५-४६ वर्षे केलें, झणून कुठे एक
पैची अकरातफर केलेली माझ्या आढळण्यांत आली नारी.
दुसऱ्याची पेढी आणि मी नौकर असा भाग त्यांनीं कधींच
दस्तबिला नारीं. उलटें मला जर काहीं व्यवहारसंबंधीं विचार
घेणें झाला, तर मला त्याचा विचार फारच पसेत पडे.
धन्य तो प्राणी ! देवा एक रत्नच नेलेस ! तुझी इच्छा.—
(दोळ्यांन आधु घेतान, तें पुन्हा जागतो.)

राम ०—शेटजी ईश्वरसत्तेपुढें उपाय नारीं. “ आलीपा-

भोगासीं असोवें सादर " या वाक्याप्रमाणें अपायाला उपाय योजिला पाहिजे.

हिंम०—पंत, योजायचा तो कोण ? सुंदेव गुरु आपल्या शिष्याचें वर्णन करतात, त्यावरून मला भूषण आहे हें सांगवत नाही. आतां अनयासें ही परिक्षाच पाहण्याची वेळ आणली आहे. (धनपात्रास) धनपाला, इकडे ये असा. (तो मोठ्या लीननें हिंमतरामाजवळ येऊन बसतो) बाला, (वाडीवर हात ठेऊन) आज दिवसपर्यंत तुला मी दूर केलें नाही, आणि आतां स्वखुशीनें दूर करणार. वृद्धावस्थेत अंतकाळी पाणी देण्यास पुत्र पाहिजे; परंतु जगांत द्रव्याला मान विशेष आहे ह्मणून माझे सर्व विचार एकीकडे ठेऊन, तुझें हित पाहिलें पाहिजे, ह्मणून निरुपायामुळें सांगणें भाग पडतें की, तुझें हित अनहित तुला जाणलें पाहिजे. ईश्वरदयेनें तुझ्यावर छत्र आहे तोंच स्वतः तुझी बढती करून घेण्याची शैली पाहून स्वर्ग सुखही मला विशेष वाटणार नाही; तर स्वपराक्रमांनें पुरुषार्थ करून पूर्वजांचा व स्वतःच्या नांवाचा लौकिक कर. तूं शाहणा आहेस. तुला विशेष काय सांगू. जगांत पुत्राचे वियोग दुःख दुःसह आहे, याचा अनुभव ज्या मनुष्यास असेल तोच सांगेल. (धनपात्रास स्तब्ध पाहून)

राम०— कां शेटजी निमूट बसलांत.

धन०—बडीलांची आज्ञा शिरसामान्य ह्मणून.

राम०—(हासून) शेटजी, तिथें जाऊन, ऐषभाराम भोगायचें नाहीत. मांडीवर मांडी घालून हुंड्या, व्याज व नफातोटा पाहावा लागणार.

धन०—(नखनें) आपण जाणते आहांच. जर काहीं

माहीती लागली, तर आपण सांगाल. गुरुजीने शिक्षण देतेसमयी उपदेशच केला होता की, तुला मरेपर्यंत हा सहवास पडणारी क्षणून नीट लक्षांत ठेव. तर तें मी कसा विसरेन !

राम०—(हिमतरामास) मग धाकल्या शेडजीस केव्ह, चा हुकूम होतो ?

हिम०—केव्हांचा काय ? कां धनपाळा उद्यांचा बेत तुझ्या पसंतीस येतो का ?

धन०—(हात जोडून) मी पूर्वीच सांगितलें की, आपल्या आग्नेविरुद्ध वागणारा नाही. आतां जरी आज्ञा झाली तरी मजकडून तयारी आहेच.

हिम०—कां पंत, ऐकलेंतना उत्तर ? (तो वासतो) तर आतां तुझी उदयीक छकडा तयार करून धनपाळस सोभाळून न्या, फलाहाराची वगैरे सोई करवा क्षणजे झालें. (सर्प जाताना)

प्रवेश २ रा.

(सावकार पुत्राची निजण्याची जागा.)

धनपाळ—(सावकारपुत्र,) तुलाजी—(त्याचा गडी.)

धनपाळ—(यशस्वीत छातीवर पुस्तक ठेऊन मंत्रकावर निजल्या- निजल्या) झोंप कोहीं येत नाही ! बरें पुस्तक वांचू लागलों, तर मन बसत नाही. इतका मी आळशी झालों ! लोकांस मी उपदेश करतो आणि आज सायंकाळपासून आतां बारा घटका रात्र झाली, इतका वेळ व्यर्थ गेला. माझी पुस्तकांचीं गांठ पडली नाही आणि उद्यां तर मी जाणार. परंतु तेथें माझ्या मनाला कर्मणूक करणारी, स्वदेशहितास आणि

वर्गबंधूस मुख होणाऱ्या आनंदकारक गोष्टींची पुस्तकें जीं असतील, तींही बरोबर घेतलीं पाहिजेत. मासिक पुस्तकें जनहितास झटणारीं निघतात, त्यांपैकीं एखादें तिथे मागवूं आणि एक दोन प्रसिद्ध वर्तमानपत्रें, ह्मणजे मग मात्र मला कर्मणूक होईल. (विचार करून कांहीं वेळानें.) अरे मना, कां तूं व्यर्थ इच्छा करतेस. तिची मर्यादशील वागणूक, गंभीर बोलणें, तुला संतोषीत करतात. परंतु देव्हान्यात देवांची सर्व जन पूजा करितात, आणि एखाद्या देवतेची पूजा जशी मनसुप्रसन्न करिते, तद्वत सहस्रावधी ख्रिया तूं पाहिल्यास; परंतु शारंगप्रभेपुढें तुच्छ आहेतसें वाटतेंना? अनेक पुस्तकांत कवींनीं स्त्रीपुरुषांचीं रूपें, गुण आणि अवयव इत्यादिकांस मनांतील पूज्य वस्तूंच्या उपमा देऊन आपल्या अंतःकरणाच्या समजुती केल्या; परंतु राजकन्येच्या वर्णनास जे शब्द आहेत, त्यांची तुलना करूं गेल्यास गुण ग्राह्य करून दोष मार्गे ठेवावे लागतात. तर अशा मुखियेला उपमा देऊन दोष लपविण्यापेक्षा इच्या स्वरूपाबद्दल ईश्वराच्या अघटित कर्तृत्वाविषयीं त्याची स्तुती करणें, योग्य आहे. हें अनंत कोटी ब्रह्मांडनायक, हें अगम अगोचर ! मी अज्ञ असून तुझें कर्तृत्व अगाध आहे. जगांतील स्थावर जंगमादिक वस्तु उत्पन्न व लय कर्ता तूच आहेस. योगी, ज्ञाते, आणि विद्वान् जगाच्या राहटीवरून तुला जाणतात. परंतु तुला ओळखीत नाहीत. अस्तित्व दाखवून अलीप्त रहातोस, आणि सर्वसाक्षी आहेस. (पुन्हां मंदनास) अरे निर्दया ! कवीपेक्षा मी श्रेष्ठ नाहीं. मग मला अपाय करून तुला काय मिळणार ! कवींनीं अनेक उपमा देऊन तें तुझ्या ऋणांतून मुक्त झाले; परंतु मी अल्प मती तुझा ऋ-

णकरी, या देहांत जीव असेंपर्यंत राहणार. तुझ्या ऋणा-
तून मी कसा मुक्त होईन! (उठून बसतो व विचार करून)
चित्त फारच उद्धिग झालें! कांय करूं? (छात्रीवरील पुस्तक
काढितेच वाचून) माझ्या चडिलांनीं मजकरीतां विद्या शिक-
विण्यास जे परिश्रम घेऊन शिक्षण दिलें, त्याचा व्यय ज-
गांत करण्यास मला मुळींच जागा नाही. काय अघदीत
बुद्धि याची! धन्य हा पुस्तककर्ता! याचे विचार आणि ज्ञान
वर्णनीय मला वाटतात! कारण की, माझ्या आल्पायुष्या-
पासून माझ्या मतीस जे तरंग येतात, त्यावरून जगनिर्प-
स्याच्या कर्तृत्वाविषयीं आणि सर्वज्ञतेविषयीं माहिती करितां
प्राणीमात्रांनीं आपलें आयुष्य कितीही खर्ची घातलें, तरी
त्याचा उल्लेख झालेला कोठेंच आढळत नाही, त्यावरून
ते आपणांस दूषण घेतात, मग मला द्रव्य अथवा विद्या स-
ंपादन करणें व ऐषभाराम भोगणें हीं कशाला पाहिजेत.
(हकडे तिकडे फिरून) सृष्टिक्रमाप्रमाणें जन्म आणि मृत्यु यांत
अंतर पडण्याकरितां दीक्षा घेऊन साधु झाले, तथापि त्यांस
षड्रिपुंपासून भय आहेच; कदाचित् तेही स्वाधीन केलें,
तरी त्यांस काळाचें भय आहेच. एकंदरीत हा घोटाळा
कोहीं विलक्षण वाटून चालू क्रमाकडे लक्ष दिलें, तर “जि-
तक्या व्यक्ती तितक्या प्रकृति” या नियमाप्रमाणें माझे वि-
चार व तर्क मला भ्रमीत करतात. असें कां बरें होतें?
(मनाशीच) हो. साधु व ज्ञाते हें या आर्य महीस भूषण देतात.
तेही यथायोग्य वाटण्यास पुष्कळ सबळ कारणें आहेत;
त्यावरून अस्तित्व जाणून आपल्या जीवित्वास किती जप
तात! देव, यक्ष, गण, गंधर्व, किन्नर, पशूपक्षादिक नियमीत
गोष्टी आचारतात; परंतु त्यांचे प्रत्येकाचे नियम व व्यवसाय